

O smírčích křížích a kamenech nejen na území Moravskoslezského kraje a na Těšínsku

Andrea Stanieková

Smírčí kříže, kameny a smírčí kaple patří mezi drobné památky, které jsou typické především pro střední a západní část Evropy. Zemí s největším výskytem památek tohoto typu je Německo (cca 4 000 křížů, německy *Sühnekreuze*, *Mordkreuze*), Nizozemsko, Rakousko, Čechy, Morava a Slezsko (cca 4 000), Polsko (cca 600 křížů). Největší koncentrace křížů je v rámci České republiky na Českomoravské vysočině a v Karlovarském kraji. Nejedná se však o památky sakrální, jak by se mohlo zdát. Původ těchto kamenných artefaktů je ve středověkém právu, později se jedná o památky na paměť nějaké obvykle tragické události nebo neštěstí. Středověké zákonodárství totiž počítalo v případě spáchání hrdelního zločinu i s možností vykoupení viny (což bylo výhodné zejména pro rodinu zavražděného); zde se uplatňoval systém tzv. smírčího práva. Kromě vyplacení

↑ Obr. 2. Smírčí kříž v Rudyszwaldě, foto: autorka, 2022

← Obr. 1. Smírčí kaple v Odrovicích, kulturní památka (v památkovém katalogu uvedeno jako boží muka), foto: autorka, 2022

Obr. 3. Smírčí kříž v Šenově u Nového Jičína, foto: autorka, 2022

Obr. 4. Smírčí kříž v Prostějově, ústřední hřbitov, foto: autorka, 2022

odškodného rodině, zaplacení nákladů na výchovu nezletilých dětí, nákladů na soud včetně piva vypitého při zasedání soudu, zakoupení vosku do kostela a pouti na svaté místo (do Říma, Jeruzaléma, Cách aj.) musel pachatel činu vlastnoručně vytesat nebo na své náklady nechat vyrobit tzv. smírčí kříž, kámen nebo smírčí kapli (v Bystřici nad Pernštejnem je dokonce dochován smírčí kamenný most). Umístění kříže bylo projevem pokání a kříž byl prostředkem nápravy, na místě vztyčení kříže docházelo k usmíření rodiny oběti a vraha. Kříž měl být trvalou připomínkou a varováním pro další generace. Měl také přimět kolemjdoucí, aby se modlili za spásu duše oběti i vraha. S tím souvisí existence tzv. kouzelných důlků na některých křížích – nejedná se o nic magického, je to prohlubeň, kam se umísťovala svíce. Oběť vraždy nebo neštěstí nemohla přijmout poslední svátosti, a proto byla podle katolického pohledu odkázána na přímlyvy. Kameny většinou vztyčovali pachatelé nebo jejich příbuzní.

Tradice vztyčování smírčích křížů přetrvávala až do roku 1532, kdy vstoupil v platnost trestní zákoník císaře Karla V. *Constitutio Criminalis Carolina*, ovšem nejmladší z u nás dosud objevených 59 smírčích smluv byla uzavřena dokonce ještě v roce 1613 v Pelhřimově. Po tomto datu už se nejednalo o smírčí kříže ve smyslu uplatnění systému smírčího práva. Nicméně kříže se i nadále z tradice umísťovaly na paměť nějaké tragické události, neštěstí nebo epidemie. Budování smírčích křížů, kamenů a kaplí bylo velmi rozšířené a po zániku středověkého práva bylo i nadále obvyklé budování těchto drobných památek – hlavním motivem bylo uctění památky a umožnění přijetí poslední svátosti pomocí přímlyvy kolemjdoucích. Vytesat prostý kříž z místního kamene byl nejjednodušší a nejrozšířenější způsob odčinění viny a zachování trvalé památky na nějakou událost či zločin, i proto jsou smírčí kříže tak časté. V odborné literatuře se uvádí, že konec budování smírčích křížů je v polovině 19. století. Ve skutečnosti však tato tradice přežívá do dnešních dní (např. kamenný kříž na Tošovickém kopci v Odrách na paměť epidemie koronaviru z roku 2020).

Viníci, kteří měli více prostředků, mohli rovněž budovat smírčí nebo také kající kaple – těch je o poznání méně a v českém prostředí se tento pojem nepoužívá a je neznámý. Nicméně v německé a polské odborné literatuře se jedná o běžný pojem. Smírčí

kaple jsou v našem prostředí nazývány boží muka, poklony apod. a často se mylně řadí k památkám sakrálního charakteru. Krásným příkladem je pozdně gotická smírčí kaple z roku 1521 s bohatou řezbářskou výzdobou z Odrovic (okres Brno-venkov). Unikátními doklady kontinuity mezi smírčím křížem a smírčí kaplí jsou tři dochované (jediné svého druhu v Evropě) smíšené kaple ve tvaru smírčího kříže s výklenkem jako u kaple. „Křížokaple“ v Modliszowě (u Svídnice, Polsko), v Moravské Třebové – Sušici z konce 15. století (kulturní památka, rejstř. č. 19847/6-3233) a v Přovanech u Plzně (okres Plzeň-sever, není kulturní památka). Kámen, který se používal k výrobě těchto křížů a kaplí, byl většinou místního původu, někdy byl použit také kámen dovezený, například mramor (smírčí kámen z Moravce, okr. Žďár nad Sázavou, nebo kříž před hřbitovní zdí kostela v Domaszkowicích u Opolí, Polsko, postavený na paměť kněze zabitého husity).

Užití materiálu má tak značný vliv na míru dochování památek tohoto typu v různých oblastech. Regiony s výskytem tvrdých a obtížně opracovatelných kamenů mají zachované větší množství křížů a kamenů než regiony s výskytem málo kvalitních a měkkých kamenů, které snadno zanikají vlivem eroze a počasí. Jako příklad první oblasti může sloužit Českomoravská vysočina, kde je dochováno velké množství křížů a zejména křížových kamenů. Mnoho z nich je provedeno z místní žuly, ruly a kvalitního pískovce a na území Vysočiny nalezneme opravdu velké množství těchto památek. Oproti tomu v oblasti českých i polských Beskyd s typickými měkkými pískovci a slepenci je památek tohoto typu jen málo. Rovněž v industriálních oblastech se těchto památek mnoho nedochovalo. Rozsáhlé a rychlé změny krajiny a živelný růst měst drobným památkám nesvědčí. Smírčí kříže se proto zachovaly v rámci industriálních oblastí jen v okrajových, venkovských částech, v místech, která nebyla dotčena vzestupem průmyslu. Na území ostravsko-karvinské aglomerace je dochován jen jeden smírčí kříž v Polance nad Odrou a v oblasti katovické aglomerace (rozlohou několikrát větší) v příměstských oblastech venkovského charakteru čtyři kříže (polsky *krzyże pokutne*, Bytom, Bujakow, Sosnowice, Lany).

Evidenci smírčích křížů a kamenů na území ČR od roku 1997 spravuje a vede Společnost pro výzkum kamenných křížů při Městském muzeu v Aši. Každý z křížů či kamenů má katalogizační číslo, charakteristiku a specifikaci umístění. V databázi se nacházejí

Obr. 5. Smírčí kříž v Pruchně, foto: autorka, 2022

Obr. 6. Smírčí kříž v Žorech, hřbitov, foto: autorka, 2022

Obr. 7. Srbsko, Mramorje, národní park Tara, středověké stećaky, foto: autorka, 2022

artefakty s památkovou ochranou i bez památkové ochrany. Celkově se jedná v rámci České republiky asi o 4 000 křížů, křížových kamenů a kapliček.

Na území Moravskoslezského kraje je evidováno celkem 23 smírčích křížů. Z tohoto počtu je 16 křížů památkově chráněných. V případě Moravskoslezského kraje se jedná výhradně o kamenné kříže, tj. kameny opracované do tvaru kříže. Křížové kameny s vytesaným nebo vyrytým křížem se v této oblasti nevyskytují. Kříže v jižnější části kraje svým provedením navazují na dochovaný soubor křížů na Hané a na Valašsku. Kříže v severnějších částech kraje stylově patří do oblasti Slezska. Většina těchto památek má charakter prostého kříže z pískovce různého původu. Mnoho křížů je bez dalšího dekoru a nápisů. Středověké kříže byly až do 14. století zcela bez dekoru, vyobrazení nástrojů se potom objevuje od 15. století. Příkladem archaického typu smírčího kříže je kříž dochovaný ve sbírkách muzea ve Svidnici (Polsko), který je nejstarším datovaným křížem v Polsku. V archivu johanitů v Praze je zachována smírčí smlouva vázaná k tomuto kříži s výčtem povinností, datující kříž dnem 4. prosince 1305. Kříže s dochovaným dekorem mají výzdobu v podobě zbraní nebo nástrojů, kterými byl spáchán zločin nebo bylo způsobeno neštěstí. Kameny jsou zdobeny noži, meči, luky či šípy, kušemi, sekerami apod. Naprosto ojedinělé jsou dekory v podobě postav, ty se na území Moravskoslezského kraje a na Těšínsku nenacházejí u žádného z křížů.

Jednoduchý charakter křížů, prosté opracování a absence stylových prvků značně znesnadňuje přesnější datování. Na území ČR je dochováno jen velmi málo smírčích kamenů, ke kterým je doložena písemná smírčí smlouva umožňující přesnější dataci. Na území Moravskoslezského kraje není takový případ známý. Při určení datace se zpravidla vychází ze znalosti místní historie a z prací badatelů z přelomu 20. století.

Zajímavý a zcela ojedinělý příklad z oblasti Těšínska je smírčí kříž z Pruchny, dnes na území Polska. Pískovcový kříž má na těle dochovaný staročeský nápis s datací 25. 2. 1645: „V tento den byl na tomto místě zavražděn syn pana Jana Červenky z Těšína, Bože buď milostiv jeho duši“. Tento kříž svým provedením a charakterem ještě zcela navazuje na tradiční středověké smírčí kříže. Ovšem samotný staročeský nápis je již prvkem novověkým, zcela obvyklým u pozdějších kamenných pamětních křížů (např. kamenný kříž

pod lesem v Hukvaldech-Rychalticích z roku 1765 na paměť vraždy majitele frýdeckého panství Jana Bruntálského z Vrbna (18. 9. 1620), která se udála na místě kříže – nejedná se o kulturní památku). Dalším příkladem novověkého kamenného pamětního kříže je jetelový kříž z roku 1610 v Odrách v ulici Křížové, postavený na paměť velké povodně (kulturní památka).

Pro oblasti Beskyd je typický nerovnoměrný výskyt křížů. Na území českých Beskyd a v jejich podhůří se dochovaly kříže jen dva, a to v Brušperku (okres Frýdek-Místek) a v nedaleké Trnávce (okres Nový Jičín). V rámci výrazně průmyslového okresu Karviná není dochován ani jeden smírčí kříž. Ostrý předěl tvoří státní hranice. Na území polského Těšínska je dochováno křížů hned několik, doslova pár metrů za státní hranicí se nachází kříže v Rudyszwaldu, Těšíně a Laziskách. O něco dále jsou další ve Wodislawi, Rogówě, Rydultowech, Syrynii a Żorech. Krásný a tvarově ojedinělý (jeden ze čtyř tohoto typu v Evropě) je dochovaný dvouramenný kříž z Rydultow, datovaný rokem 1628 (nápis ve středu kříže). Jedná se zde také o přechodový typ tradičního smírčího kříže s novějšími prvky v podobě nápisů, typických již pro novověk.

Dalším zajímavým smírčím křížem je památkovou péčí dosud opomíjený kříž v Šenově u Nového Jičína, který se nachází na místě původní obchodní stezky. Kříž zde byl postaven na paměť tragické smrti čeledína. Smírčí kříž zabudovaný v oltáři skalní kaple Panny Marie ve Spálově (Klokočůvek, rejstř. číslo AŠ 2224) je rovněž bez památkové ochrany. V tomto případě navíc hovoříme o unikátním příkladu přechodového typu mezi smírčím křížem a smírčí kaplí.

Jak vyplývá z výše uvedeného, památková péče se tomuto tématu věnuje jen okrajově. Z celkového počtu a charakteru památkově chráněných smírčích křížů je zřejmé, že se jedná o zápisy spíše nahodilé. Mnoho velmi hodnotných křížů, navíc dochovaných na původním místě, zcela uniká pozornosti památkové péče. Tyto památky jsou často velmi ohroženy zánikem nebo krádeží. V lepším případě končí na zahradě soukromého domu, v horším případě třeba v základech nějaké stavby jako stavební kámen...

Většina těchto křížů je natolik hodnotná, že si zaslouží alespoň památkovou ochranu. Památkově chráněné kříže mají totiž přesnou evidenci, pravidelně probíhá jejich revize a dokumentace, a tak je v případě ztráty nebo krádeže mnohem snadnější kříž dohledat a případně vrátit na své místo. Díky důkladné evidenci v Aši se například podařilo nedávno dohledat kříž ze zaniklé obce Kerhartice (okres Opava, rejstř. číslo AŠ 1071), který od roku 1978 stojí na ústředním hřbitově v Prostějově. Kříž byl donedávna považován za ztracený a jedná se o kulturní památku patřící do fondu památek Moravskoslezského kraje.

Smírčí kříže a kameny jsou cenným dokladem běhu života prostého člověka na daném území. Jedinečný a neopakovatelný charakter těchto křížů by mohl být podnětem pro zápis vybraného a nejceněnějšího vzorku těchto křížů na seznam památek UNESCO. V kontextu české památkové péče se to může zdát jako pošetilé (zvláště když žádný z křížů není prohlášen národní kulturní památkou), ale u památek obdobného charakteru na Balkáně se takový zápis podařil. Srbsko, Bosna a Hercegovina, Černá Hora a Chorvatsko mají takto zapsaný soubor středověkých stečáků (středověkých náhrobních kamenů). Myslím, že naše středoevropské a západoevropské smírčí kříže by si to pro svou jedinečnost a historickou hodnotu také zasloužily.